

seljaštvo u radovima rudolfa bićanića*

vlado puljiz

pravni fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, hrvatska

—→ U svojem se znanstvenom i javnom djelovanju Rudolf Bićanić mnogo bavio seljaštvom. Seljaštvo je bilo središnja tema njegova znanstveno-istraživačkog opusa kojoj se neprekidno vraćao. Bićanićeva je zaostavština o seljaštvu impresivna.

Radi boljeg razumijevanja Bićanićeva doprinosa u istraživanju seljaštva uputno je smjestiti ga u bogatu hrvatsku tradiciju bavljenja narodom, pukom, tj. seljaštvom. Istraživanje seljaštva u značajnijim razmjerima počinje u 19. stoljeću. To je vrijeme kada se budila hrvatska nacionalna svijest, kada se formirao nacionalni politički pokret, mahom patriotski i narodnjački usmjeren, kada su nastajale temeljne nacionalne, kulturne, obrazovne i znanstvene institucije kao što je sveučilište i akademija. Seljaštvo je tada dospjelo u središte pozornosti inteligencije i političkih djelatnika jednostavno stoga što je činilo glavninu i osnovnu snagu nacije, što je, odupirući se stranim utjecajima, sačuvalo izvornost nacionalne materijalne i duhovne kulture i što je predstavljalo golemu potencijalnu društvenu i političku snagu s kojom je trebalo računati u borbi za nacionalnu samobitnost i emancipaciju.

Podsjetimo se samo velikih polemika koje su sredinom prošlog stoljeća u Hrvatskoj vođene oko kućnih zadruga. Treba reći da se tadašnja Europa našla na povijesnoj raskrsnici, posebice nakon prevratničke godine 1848, koja je na površinu izbacila proturječnosti na Zapadu novonastalog industrijskog društva. Industrijsko je društvo poremetilo stari tradicionalni red i otvorilo probleme neposjedničke, radničke klase. Klasni je sukob prijetio stabilnom razvitku zapadnih društava. Razumljivo je da se u takvim okolnostima patrijarhalni seoski mir kućnih zadruga činio civilizacijskom alternativom nemirnome industrijskom Zapadu. U tom kontekstu nastaje snažna struja mišljenja koju su u 19. stoljeću pokrenuli ruski narodnjaci,

* Ovaj tekst je ponešto izmijenjen i prilagođen pogovor nedavno ponovno objavljenoj knjizi Rudolfa Bićanića **Kako živi narod, I-II** u izdanju Globusa, Zagreb

rumunjski taranisti, poljski sarmatisti, srpski socijalisti i mnogi drugi. U svom narodnjačkom zanosu oni su inzistirali na tome da je po svaku cijenu kućne zadruge potrebno sačuvati kao izvorni oblik narodnog života. Tako se, tvrdili su, jedino moguće suprotstaviti pogubnim utjecajima Zapada što razaraju upravo institucije koje gaje smisao narodnoga, zajedničkoga nasuprot stranome, individualističkome. Takve struje mišljenja bilo je i u nas podosta. Ona je nastojala spasiti narodni duh, zdravi seoski moral i provesti modernizaciju društva, a pri tome ne dirati u zatečene socijalne i gospodarske temelje. Zapadni je kapitalizam, s liberalizmom i individualizmom, za naše narodnjake veliko zlo koje svakako treba izbjeći. Tako je mislio i Ognjeslav Utješenović-Ostrožinski, varaždinski župan i prijatelj bana Josipa Jelačića, koji je, pod utjecajem njemačkih narodnjaka Reihla i Lista, na njemačkom jeziku napisao opsežnu knjigu o našim kućnim zadrugama. Ovdje vrijedi citirati Utješenovića: "Ako su pauperizacija i proletarizam mōra koja plaši narode, i ako porodično uređenje naroda zatire to zlo u korjenu, nije li onda takvo uređenje vrijedno svakog poštovanja? Što bi dala Francuska, što Belgija i Njemačka za amulet takva magičnog pentagrama koji može izgnati odvratnu neman koja opasno nagriža onaj, samo naizgled sretni život industrijskih zemalja?"

Zanemarimo li iluzije tadašnjih autora glede mogućnosti održanja tradicionalnoga narodnog života, onda možemo reći da je zahvaljujući njima nastala klima pogodna za proučavanje seljaštva. Iz tog vremena ostala nam je u nasljeđe opsežna etnografska, sociološka, ekonomska i pravna literatura, kao i građa o hrvatskom seljaštvu, njegovu načinu života, vrijednostima i stremljenjima.

Najvažniji proučavatelji sela u drugoj polovini 19. stoljeća i početkom 20. bili su u Hrvata Baltazar Bogišić i Antun Radić.

Baltazar Bogišić (1834-1908), pored ostalog, sastavio je poznati "Naputak za opisivanje narodnih običaja", objavljen 1866. godine. To je zapravo prvi anketni upitnik za proučavanje narodnog života u nas. Bogišić se zalagao za empirijsko proučavanje seljaštva i prikupljanje takve građe "... za koju ne bi trebalo prevrtati prašljive hartije ni sidjeti u dušljivim arcivima, nego zaći u najbliže selo". Taj je upitnik Bogišić uputio svećenicima, učiteljima i drugim seoskim odličnicima koji su s pomoću tih upitnika prikupili raznovrsne podatke o životu seoskog puka.

Antun Radić (1868-1919) pretežno je proučavao seljačku kulturu i moral. On piše o hrvatskom seljaštvu kao o mirnom, ratarskom narodu koji "bijaše pokoren od stočara zbog njihove veće dokolice a i životne snage da prevlada rataru". Upravo seljaštvo, piše A. Radić, ima autonomnu, samородnu kulturu. Seljaštvu (puku) nasuprot stoje gospoda koja ga eksploatiraju, a jedino su seljaci prava snaga koja može pokrenuti preobražaj društva, donijeti pravdu i napredak. Radi proučavanja narodnog života Antun Radić je, poput Bogišića, sastavio "Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu" (1896). On je od 1897. do 1904. uređivao "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena", a kasnije i list "Dom", koji je znatno utjecao na političke prilike na hrvatskom selu. Ključno je, međutim, da je zajedno s bratom Stjepanom Radićem godine 1904. osnovao Hrvatsku pučku seljačku stranku koja je, naročito između prvoga i drugoga svjetskog rata, odigrala ključnu ulogu u borbi za hrvatske nacionalne interese, suprotstavljajući se srpskom hegemonizmu.

Rudolf Bićanić nastavlja tradiciju proučavanja hrvatskog seljaštva koju su utemeljili i razvili B. Bogišić i A. Radić. Bićanić se tridesetih godina politički angažirao u Hrvatskoj seljačkoj stranci i u to je vrijeme bio jedan od njezinih najviđenijih prvaka. Zbog političkog djelovanja osuđen je na tri godine zatvora. Pošto je odslužio kaznu, Bićanić se zaputio u naše najnerazvijenije krajeve Like, zapadne Bosne, Dalmatinske zagore da bi iz prve ruke upoznao i javnosti predočio svoja zapažanja o tome kako živi najsiromašniji dio hrvatskog puka i što se može učiniti da se poboljša njegov tegoban položaj. Na osnovi zapisa s tog puta 1936. tiskana je prva, a 1939. godine druga knjiga pod naslovom **Kako živi narod**. Dok je prva knjiga u cijelosti osobno djelo Rudolfa Bićanića, on je drugu, zajedno sa Željkom Macanom, uredio te u njoj napisao nekoliko priloga. Ostale tekstove napisali su njegovi suradnici koji su obilazili razne krajeve Hrvatske i opisivali život tamošnjih ljudi, mahom seljaka.

Dakle, prva je knjiga plod pojedinačnoga, rekli bismo strastvenog Bićanićevega htijenja koje ga vodi među narod, u nakani da shvati seljaštvo i otkrije njegove vrijednosne temelje, da mu pomogne u organizaciji i unapređenju života. Bićanić ovu knjigu priprema u vrijeme velike agrarne krize sredinom tridesetih godina, kada je kulminirao problem tzv. seljačkih dugova, nastalih zbog velikih novčanih tereta nametnutih seljaštvu u Hrvatskoj i u drugim krajevima koji su prije stvaranja Jugoslavije bili u sastavu Austro-Ugarske. Da bi preživio od žetve do žetve seljak se uz vrlo nepovoljne uvjete morao zaduživati u zelenaša i trgovaca koji su ga pritiskali kao mōra. Seljački je život bio težak, iz dana u dan neizvjestan, na rubu egzistencije. Kako je to zabilježio drugi naš veliki istraživač sela između dva rata, Mijo Mirković, "nitko s toliko malo nije naučio ipak živjeti kao seljak". Bićanić je u prvoj knjizi **Kako živi narod, I** to zorno prikazao na primjeru seljaka naših najsiromašnijih krajeva.

Osnovna Bićanićevega zapažanja mogla bi se otprilike ovako sažeti. Seljaštvo živi na rubu gladi. Nedostaje mu osnovnih sredstava za život. Seljaci su često prisiljeni prodavati stoku, u narodnom izričaju "blago", eda bi preživjeli. Oni tako troše supstanciju svoje egzistencije. U krajevima koje je Bićanić još 1935. obišao seljake muči problem vode, koja je u sušnim godinama pravo blago do kojeg se teško dolazi. Seljaštvo je postalo ovisno o novcu. Pogrešno je mišljenje da je ono zatvoreno u autarkičnu naturalnu ekonomiju u kojoj može preživjeti bez razmjene i tržišta. Seljaci moraju kupovati, plaćati poreze i takse, a teško im je doći do novca. "Dinar je velik kao misec", kažu u Dalmatinskoj zagori. Novac dobivaju za stoku, duhan, vino, drva, a kada toga nema, valja im se zaduživati ili na drugi način ići za njim u potragu. Ljudi se zadužuju i za hranu, a najgori su dugovi uaturi. Bolje žive tzv. "misečari", tj. ljudi koji redovito dobivaju plaću pa su sigurni, dok je kod seljaka sve neizvjesno. Zanimljivo je da Bićanić ne uočava značajniju razliku u načinu života imućnih i siromašnih seljaka, jer se u selu običaji teško mijenjaju. Bićanić upozorava na običaje koji upropaštavaju seljake kao što su svadbe i pogrebi, kada je na djelu demonstracijska potrošnja karakteristična za siromašni svijet. Kuće seljaka bijedne su, oni uglavnom spavaju na podu, a u istoj je prostoriji i stoka. Kućne zadruge, kao tradicionalna ustanova seljačkog života, raspale su se zbog prodora robno-novčane ekonomije, ali i nemaštine. U velikim zadrugama ljudi su teško živjeli pa su se dijelili na-

dajući se da će bolje živjeti. Zbog malog posjeda i slabih prihoda seljak neprestano traži zaradu izvana, on "dorađuje svoj posjed", kako kažu agrarni ekonomisti. Kod jednih je to nadnica, kod drugih sezonski rad, kod trećih rad u drugim zemljama. Tako se pojavljuju i "seljaci-radnici", ljudi sa dva ili više prihoda s pomoću kojih pokušavaju naći egzistencijalnu ravnotežu. Seljački je gnjev prvenstveno usmjeren prema gospodi koja stoji njima nasuprot. Seljaci naročito mrze malu gospodu, "cariće" kako ih nazivaju, koja im otima njihovu muku. Poslužimo li se interpretacijom H. Mendrasa, može se govoriti o seljačkom irendentizmu. Seljak želi sav taj vanjski svijet koji mu ne donosi nikakva dobra nego samo terete i obveze poslati bestraga, da ga više nema. Tako se može razumjeti misao A. Radića: "Gospoda i narod, tj. seljaštvo, razdvojeni su odavno. Mržnja, nepovjerenje, preziranje među gospodom i seljaštvom vlada već stotine godina."

Druga knjiga pod istim naslovom također je zbornik kratkih zapisa o seoskom životu u drugim krajevima Hrvatske neobuhvaćenih u prvoj knjizi. Pisali su ih, osim Bićanića, revni suradnici Zavoda za proučavanje seljačkoga i narodnog gospodarstva Gospodarske sloge. I u ovoj su knjizi u prvom planu teške gospodarske i socijalne prilike u kojima žive seljaci. Pozornost privlače opisi i analize raznih pojava i osebnost seoskog života od jednoga do drugog kraja. Vidi se da seljaštvo nije homogena socijalna klasa koja živi samo od zemlje nego je sastavljeno od heterogenih ljudskih skupina koje se osim poljoprivredom, bave raznim drugim poslovima ovisno o prirodnim i drugim okolnostima u kojima žive. U Gorskom kotaru seljak tako pretežno živi od šume, a često odlazi na rad u druge krajeve pa i u strane zemlje. Na otocima ima ljudi koji u ljetno doba prodaju vodu koja je tada prava dragocjenost. Na Biokovu iznad Makarske Bićanićevi suradnici otkrivaju ledare: ljeti iz dubokih planinskih jama seljaci mukotrпно vade komade leda koje potom prodaju ugostiteljima i na seoskim dernecima. Na Velebitu seljaci uzgajaju ovce, obrađuju male vrtače kojih se površina mjeri motikama, a često odlaze u svijet u potrazi za zaradom. Dalmatinski pastiri sa stadima ovaca dolaze na Šator i Vitorog gdje se s bosanskim stočarima bore za pašnjake. Samo nekoliko kilometara od gradskog sjaja Splita s velikom mukom živi seljak Dalmatinske zagore. Vlastite hrane dostaje mu samo 3-4 mjeseca, pa se ostalo vrijeme mora snalaziti. Seljaci s Kamešnice desetine kilometara na magarcu pregone drva kako bi ih za male novce prodali u Sinju. U Vrgorcu seljacima je najvažniji novac što ga dobiju za duhan, a na Braču se živi od mora, loze, masline, rogača, bajama i "šoldi iz Amerike". U dolini Neretve neki hvataju pijavice što su nekad uvelike služile u liječenju nekih bolesti, a žene sezonski rade u duhanskoj stanici. U srednjoj Bosni razvijeni su razni kućni obrti, ali su alatke za rad zastarjele, a narod neuk. Slavonija je poznata po djevojačkoj gizdi (dukati i drugi nakiti) i talu (doti) oko kojih seoske obitelji razvijaju čitave imovinske strategije vezane uz ženidbu i udaju. U Slavoniji vlada "bijela kuga" kao i u Posavini, gdje ima dosta boležljiva svijeta. U Zagorju je malo zemlje, mnogo nadničarenja, ali i sitničavog istjerivanja pravde. Kako vidimo, riječ je o širokoj panorami pojava iz narodnog života o kojoj u knjizi **Kako živi narod, II** nalazimo autentična svjedočanstva predanih istraživača, Bićanićevih suradnika.

Rudolf Bićanić, međutim, nije se zadovoljio intelektualističkim lamentacijama nad teškom sudbinom toga siromašnog svijeta nego pokušao naći odgovor na pitanje - kako mu pomoći? Njegov pristup nije impregniran

starim narodnjačkim iluzijama o održanju tradicionalnoga seljačkog života kao civilizacijske alternative kapitalističkom društvenom poretku, o čemu smo već pisali. On zna da je seljak neminovno dospio pod kotače kapitalističkog stroja, kako je upozoravao Vladko Maček. Bićanić želi da seljak unaprijedi svoje gospodarstvo i prevlada stanje socijalne i političke nemoći u kojoj živi te da zauzme aktivni položaj u društvu i gospodarstvu što se neminovno mijenjaju. Oslanjajući se, dakle, na koncepciju Gospodarske sloge, Bićanić želi prosvjeđivati narod i unaprijediti seosko gospodarstvo nizom promjena koje će poboljšati proizvodnost rada i konkurentnost seljačkih proizvoda. On ističe potrebu ekonomskoga i političkog organiziranja seljaštva na tragu seljačkog kooperativizma i sindikalizma, kakav se već prije razvio na Zapadu, radi obrane seljaštva od razorne penetracije ranog liberalnog kapitalizma. Taj gandijevski pristup koji se sastoji od malih, ali učinkovitih koraka u korištenju vlastite unutarnje energije mogao se, s gledišta poslijeratnoga socijalističkog industrijskog radikalizma kojim se, snažnim zamaskama države, seljaštvo nastojalo prevladati kao prežetak klasnog društva činiti neučinkovitim i retrogradnim. No to je bio miran, siguran i evolutivan put preobrazbe s osjetno manjim ekonomskim, socijalnim i psihološkim troškovima od onih što su ih donijeli brutalni šokovi poslijeratne industrijalizacije koji su brzo razorili seosko društvo i sveli ga na rezidualnu strukturu.

Nakon drugoga svjetskog rata Bićanić se, kao profesor Pravnog fakulteta, nastavio znanstveno baviti seljaštvom. Ovaj put njegov je istraživački diskurs drukčiji. Bićanićevo bavljenje seljaštvom više nije, iz shvatljivih razloga, prožeto političkim angažmanom i nastojanjem da se neposredno utječe na prilike u kojima seljaci žive, kao što je to bio slučaj u vrijeme tiskanja dviju knjiga pod naslovom **Kako živi narod**. Bićanić se, naime, u prvim poslijeratnim godinama posvećuje znanstvenom proučavanju hrvatske gospodarske i socijalne povijesti u razdoblju manufakture i početaka kapitalizma, a u kojoj je seljaštvo imalo središnje mjesto. Poslije će, kao vrstan agrarni ekonomist i sociolog, razvijati neke koncepte za studiranje procesa opadanja i transformacije seljaštva te njegove integracije u globalno društvo i ekonomiju.

Ocjenjujemo iznimno vrijednim Bićanićeve radove o hrvatskoj gospodarskoj i socijalnoj povijesti. U prvom redu mislimo na knjigu **Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)**, objavljenu 1951. i studiju **Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici** iz 1952. U tim radovima nalazimo obilje građe i zapažanja neophodnih za razumijevanje hrvatske "bezdogadajne povijesti" ili "povijesti dugog trajanja", kako spore procese promjena u gospodarstvu i društvu naziva Fernand Braudel. U ovim radovima otkrivamo kapitalne podatke i zapažanja o tzv. agrarnoj revoluciji (nove kulture donesene iz Amerike, tropoljni sustav obrade polja, integraciju ratarstva i stočarstva i slično) koja je u nekim našim krajevima na djelu još iz doba Marije Terezije i Josipa II., kada su na bečkom dvoru umjesto merkantilista dominantni utjecaj zadobili fiziokrati. Bićanić analizira dva izdanja Reljkovićeve **Satira...** u kojima se jasno očitava ta promjena u životu slavonskog seljaštva. U sustav seljačkog gospodarenja uvodi se krumpir i kukuruz, konji zamjenjuju volove, drukčije se gnoji zemljište, okopavine traže više ljudskog rada, sela se ušoravaju. Drugi, vanjski gospodarski faktori presudno utječu na život sela. Razvija se trgovina

žitom, drvom i stokom. U našim krajevima mijenjaju se trgovački putovi, a prema moru grade se ceste: Karolina, Jozefina i Lujzijana. Ovu posljednju general Vukasović gradi "s novci i Primorci". Iz sinkretičkog seljačkog gospodarstva postupno se izdvajaju i osamostaljuju seoski zanati, razvijaju se manufakture i prve industrijske radionice. Bićanić upozorava na specijalizaciju pojedinih naših krajeva u preradbenim i drugim seoskim poslovima. Vrijedni su podaci o socijalnoj strukturi u Hrvatskoj i Slavoniji. Saznajemo tako podatke o broju i strukturi tadašnjeg plemstva, o raslojavanju seljaštva u feudalizmu, o želirima, podželirima i pauperima, o broju radnika i prosjaka. Bićanić nam predočava sliku kompleksnoga tradicionalnog društva koje doduše sporo, ali postupno evoluirao. Naše društvo s kraja feudalizma u kojem seljaštvo čini glavninu nije statično i zarobljeno u tradicijskim obrascima, nego je raznorodno, i u neprekidnim promjenama. Ova je povijest u našim udžbenicima ostala skrivena iza događaja koji su se zbivali na velikoj pozornici, a kojom se kao glavni likovi kreću kraljevi, banovi, generali, biskupi i drugi odličnici svijeta. Narodni život traje i mijenja se negdje ispod površine, u sjeni tog povijesnog sjaja. Rudolf Bićanić bacio je, dakle, dragocjeno svjetlo na zbivanja u dubini hrvatskoga društvenog bića tog vremena. Držimo da je to njegova velika zasluga po kojoj mu pripada mjesto nezaobilaznoga hrvatskog socijalnog i gospodarskog povjesničara.

Bićanić se bavio konceptualizacijama poslijeratnih procesa preobrazbe seljaštva. Podsjećamo da je temeljito proučavao probleme agrarne prenapučenosti. Još prije rata procjenjivao je viškove poljoprivrednog stanovništva u Banovini Hrvatskoj, a poslije rata nastavio se baviti agrarnom prenapučenošću. O tome je objavio nekoliko članaka, a ostavio je i nedovršen relativno opsežan rukopis. Nadalje, bavio se seoskom obitelji, osobito redukcijom njenih funkcija do čega dolazi zbog napredovanja podjele rada i "iseljavanja" pojedinih poslova iz seljačkog gospodarstva. Promjene u aktivnostima seljaka dovele su do nastanka raznih tipova obitelji u seoskoj sredini. Bićanić je objavio značajan članak o ruralnom planiranju u kojem obrazlaže metode planiranja sela, seoskoga i ukupnog prostora. Zanimljiva je i njegova studija o "pragovima razvoja" koje dovodi u vezu s promjenama u udjelu poljoprivrednika u socijalnoj strukturi, zatim o aktorima u agrarnoj politici.

Raspon tema i pristupa kojima se Bićanić služio u proučavanju seljaštva iznimni su u našoj znanosti. Proučavao je povijest seljaštva na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam. Osobno je istraživao prilike u selu između dva rata obilazeći naše najzaostaliye krajeve. Otkrio je svu dubinu bijede, društvene zabačenosti i političke nemoći predratnog seljaštva. Djelovao je u središtu velike seljačke stranke koja je razvila impresivan program političke mobilizacije seljaštva te njegove socijalne i nacionalne emancipacije. Konačno, kao temeljito obaviješten i obrazovan znanstvenik obavio je neke važne analize poslijeratne preobrazbe seljaštva na kojima su se inspirirali mnogi mladi istraživači sela.

Neka mi na kraju bude dopušteno da kao tadašnji glavni i odgovorni urednik časopisa **Sociologija sela**, čiji je član Redakcije bio i Rudolf Bićanić, citiram jedan pasus iz posmrtno riječi: "Štoviše rekli bismo da je profesor Bićanić u prvom redu bio vrstan ruralni sociolog i agrarni ekonomista. Čitaoci našeg časopisa sigurno se sjećaju njegovih fundamental-

nih priloga o agrarnoj prenapučenosti, ruralnom planiranju, poljoprivredi i stručnjacima za političke nauke. Ovaj posljednji štampan je na četiri jezika. Očekivali smo njegove članke o nezaposlenosti i selu, 'borbi' volova i konja u poljoprivredi i druge. Smrt ga je spriječila da nas još više nauči i zaduži".

Rudolf Bićanić neprijeporno je hrvatski znanstvenik koji je iza sebe ostavio najznačajniji i najsvestraniji opus o seljaštvu.

literatura:

- Bićanić, R. (1963). Agrarna prenapučenost, *Sociologija sela* 2/1963.
- Bićanić, R. (1951). Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860), Zagreb: JAZU
- Bićanić, R. (1936). Kako živi narod I., Zagreb
- Bićanić, R. Macan, Ž. (urednici) (1939). Kako živi narod II, Zagreb: Gospodarska sloga
- Bićanić, R. (1964). Tri koncepcije ruralnog planiranja, *Sociologija sela* 5-6/1964.
- Bićanić, R. (1952). Začeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb: Školska knjiga
- Bogišić, B. (1866). Napatuk za opisivanje narodnih običaja, Zagreb: JAZU
- Mirković, M. (1937). Održanje seljačkog posjeda, Zagreb: Hrvatska naklada
- Puljiz, V. (1992). Porodične zadruge i procesi modernizacije hrvatskog društva, *Sociologija sela* 30 (1-2), str. 147-154.
- Radić. A. (1939). Sabrana djela, Zagreb
- Utješenović, O. (1988). Kućne zadruge. Vojna krajina, Zagreb: Školska knjiga - Stvarnost